

3. Тараненко С.П. Протипожежна діяльність органів місцевого управління в Південній Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2007.
4. Нехаев В.С., Серцов М.А. Огнеборцы Запорожья: Очерки истории и деятельности пожарной охраны Запорожской области. – Запорожье, 1997.
5. Полтанов О.І. та ін. Історія пожежної охорони Кіровоградщини. 1841 – 1997. – Кіровоград, 1998.
6. Литвяков Ф.І., Антипов Ю.Ф. 200 лет на линии огня: Историко-краеведческий очерк. – Одеса, 2002.
7. Смирнов Г.В. Исторические хроники пожарной охраны Луганска. – Луганск, 1996.
8. Голубев С.Г. Пожарное дело в СССР. – М., 1968.
9. Нормальный статут добровільної пожежної дружини з додатком інструкції та положення про добровільні пожежні організації в УСРР. – Х., 1925.

Kharlamov M.I. The creation of voluntary fire-organizations in the Ukraine (the 1924th – 1926th years). In the article the questions of the creation of the voluntary fire-organizations system in the Ukraine in the 1924th – 1926th years are considered. The state-legal aspects of the creation of voluntary fire-companies and brigades in URSR are investigated. The state and normative acts about the problems of the creation of the Ukrainian voluntary fire-organizations in the 1924th – 1926th years are analysed.

Key words: fire safety, voluntary fire-organization, fire-prevention arrangements, fire-fighting activity.

Н. Р. Романець

НАСЛІДКИ «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ» 1937 – 1938 рр. В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ

У статті досліджується вплив «великого терору» на соціально-економічні процеси в українському селі.

Ключові слова: шкідництво, репресії, політика, НКВС, «великий терор».

«Великий терор» 1937 – 1938 рр. займає особливе місце серед репресивних акцій сталінського режиму, здійснених протягом 20 – 30-х рр. XX ст., як за кількістю жертв, так і за соціально-економічними та політичними наслідками. Важливою складовою «великої чистки» стала антишкідницька операція у сільському господарстві, спрямована проти працівників заготівельної, тваринницької галузі, адміністративно-управлінської ланки колгоспів, МТС, сільрад. За допомогою масштабних кадрових чисток влада прагнула стабілізувати ситуацію в усупільненому аграрному секторі, подолати існуючі кризові явища.

Кампанія по боротьбі зі шкідництвом у сільському господарстві України 1937 – 1938 рр. фактично не досліджена вітчизняними та зарубіжними науковцями. У працях В. Васильєва [1], В. Данилова [2], В. Разгона [3] розглядаються лише окремі аспекти проблеми, яка вимагає комплексного висвітлення. Тому метою цієї розвідки є встановлення соціально-економічних наслідків антишкідницької чекістської операції, що здійснювалася в українському селі протягом 1937 – 1938 рр.

Перші руйнівні наслідки «великого терору» проявилися під час весняної сівби 1938 р. На перебіг посівних робіт вплинули «затримки та недоброякісний ремонт тракторного парку, сільськогосподарського реманенту». Приміром, на Чутівській, Сенчанській, Білоухівській, Градіжській і Жовтнінській МТС Полтавської області «у перші дні польових робіт вийшло з ладу 12 тракторів». Аналогічною була ситуація на Осинівській та Сватівській МТС Донецької області. У доповідних записках НКВС СРСР визнавалося, що однією з головних причин повільного і недоброякісного ремонту сільськогосподарської техніки була «неукомплектованість та низька кваліфікація ремонтних бригад», яка у свою чергу стала результатом масштабної репресивної чистки кадрів МТС, проведеної у 1937 р. [4, 115].

Численні факти виведення з ладу сільськогосподарської техніки зумовлювалися й низькою кваліфікацією трактористів. Новий нарком землеробства Р. Ейхе у своїй доповіді на січневому (1938 р.) пленумі ЦК ВКП(б), характеризуючи нові «кадри кваліфікованих робітників сільського господарства», заявив, що більшість трактористів, комбайнерів, шоферів «у зовсім недалекому минулому не мали жодного уявлення про мотор». І хоча Р. Ейхе стверджував, що ці новобранці демонструють «чудові зразки високої продуктивності праці», реальна ситуація суттєво відрізнялася від задекларованої [4, 29]. Так, на Петровській, Бандурській, Катаржинській, Першій Одеській і Добровеличківській МТС Одеської області майже всі дизельні трактори, які цього року вперше завезли до республіки, були виведені з ладу, через відсутність «трактористів, знайомих з цією конструкцією трактору». Лише на Першій Одеській МТС за один день зіпсували 5 дизельних тракторів. Аварії були настільки серйозними, що трактори потребували капітального ремонту [4, 116].

На якість весняної сівби впливав і стан насінневих фондів. За даними більшості облземвідділів, колгоспи не лише виконали, але й перевиконали плани засипки насінневих фондів. Однак якість насіння залишалася низькою: «насіння було засмічене, заражене кліщем, мало низьку схожість, високий процент вологості». Проблемою якості насінневих фондів можна було вирішити шляхом обміну «некондиційного насіння на сортове», але у більшості районів республіки цей процес було зірвано, скоріш за все, через дезорганізацію діяльності системи Наркомзему і «Заготзерно», внаслідок проведених чисток. Взагалі колективні об'єднання досить часто порушували правила агротехніки, орієнтуючись на механічне виконання «кількісних показників», оскільки їх керівництво боялося потрапити під прес репресій за проявлену ініціативу, яка б забезпечила якісну сівбу. Тому, щоб встигнути закінчити посівну кампанію у заплановані строки, колгоспи, не чекаючи завершення обміну, сіяли «некондиційним і непротравленим насінням», «на погано оброблених полях», «ігнорували яровизацію» тощо.

В умовах продовження «куркульської операції» наявність істотних недоліків під час весняної сівби органи НКВС звично пояснювали «антирадянською шкідницько-підривною діяльністю», ще не викритих у земельних органах, МТС і колгоспах право-троцькістських та інших ворожих елементів [4, 117]. Так, протягом березня – квітня 1938 р. чергові «диверсійні групи», які нібито «готували виведення з ладу тракторів», ліквідували у Молочанському районі та колгоспі «Арbeitsсталь» Мелітопольського району. За проведення неякісної сівби, шляхом недосіву норми на га, заарештували колгоспника артілі ім. Шевченка Солонянського району Шмідта [5, 291, 311].

Окрему увагу органи НКВС приділяли боротьбі «з поширенням провокаційних чуток, спрямованих на зрив весняної сівби», у яких йшлося «про неминучу війну та перемогу фашизму». Приміром, проведення недоброякісної сівби у колгоспі Астраханської сільради Ново-Силівського району Дніпропетровської області пояснили «антирадянською агітацією» бригада Віхляєва, який нібито казав колгоспникам: «Скоро буде війна, хліб у нас заберуть, тому працювати немає сенсу». Контрреволюційних агітаторів також виявили у Новомосковському, Васильківському, Михайлівському районах. Станом на 30 березня 1938 р., «за підривну роботу, спрямовану на зрив сівби», у республіці заарештували 58 осіб [5, 293].

Намагаючись стабілізувати ситуацію у колгоспно-му секторі після першого етапу «великого терору», 19 квітня 1938 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли дві спільні постанови: «Про заборону виключення колгоспників з

колгоспів» та «Про неправильний розподіл прибутків у колгоспах». Перша постанова суворо заборонила «проведення чистки колгоспів під будь-яким приводом». Згідно з нею, виключення колгоспників з колгоспів кваліфікувалося як крайній захід, який дозволялося застосовувати лише до «явно невиправних членів колгоспів, які підривають та дезорганізують колгосп», після використання, «всіх передбачених статуту артiлі заходів попереджувального, виховного характеру», на підставі рішення «загальних зборів членів артiлі, на яких присутні не менш 2/3 від загальної чисельності членів артiлі». Виключений член колективного об'єднання міг оскаржити рішення у райвиконкомі. Голів, членів правлінь колгоспів, районних партійних і радянських працівників попередили про притягнення до кримінальної відповідальності у разі порушення постанови [4, 102].

У постанові «Про неправильний розподіл прибутків у колгоспах» Кремль фактично визнав мізерність грошових виплат за трудовими, оскільки «основну частину прибутків» правління колгоспів витрачали на колгоспне будівництво, на виробничі та адміністративні потреби. Тому ухвалена постанова запровадила новий порядок розподілу грошових прибутків сільськогосподарських артiлей: 60 – 70% грошових прибутків мали використовуватися на оплату трудових колгоспників. Використання колгоспних коштів, усупереч статуту сільгоспартiлі та інтересам членів колективних об'єднань, центральне керівництво держави кваліфікувало, як «зраду справі колгоспів і допомогу ворогам народу», зобов'язавши обкоми, облвиконкоми та прокуратуру «притягувати винних до кримінальної відповідальності» [4, 105].

Порядок притягнення до кримінальної відповідальності порушників постанов від 19 квітня 1938 р. деталізував наказ Прокурора СРСР, виданий 22 квітня 1938 р. Осіб, винних у порушенні постанови «Про заборону виключення колгоспників із колгоспів», мали карати за статтями 109 та 110 КК РСФРР, а «за наявності контрреволюційного характеру такого роду незаконної практики за статтею 58-7 КК РСФРР і відповідними статтями КК інших союзних республік». Незаконне використання колгоспних коштів кваліфікувалося як злочин «за третьою частиною закону від 7 серпня 1932 р. або за статтею 58-7 КК РСФРР та відповідними статтями КК інших республік, залежно від фактичних обставин справи». Розслідування за цими справами Прокурор СРСР вимагав здійснювати у 10-ти денний термін, забезпечивши їх найшвидше проходження у судах [6, 36зв., 37]. Документи свідчать, що за порушення постанов від 19 квітня 1938 р. репресії широко не застосовувалися. Так, станом на 1 вересня 1938 р. в Україні були порушені 4 справи «за незаконне виключення колгоспників із колгоспів», із яких 3 справи передали до суду, а одну припинили та притягнули до кримінальної відповідальності 7 осіб. «За незаконне використання колгоспних коштів» порушили 13 справ і притягнули до відповідальності 22 особи [4, 179].

Одночасно Кремль почав новий, вже останній «хрестовий похід» проти одноосібника. Постанова РНК і ЦК ВКП(б) «Про податки та інші обов'язки одноосібних господарств» від 19 квітня 1938 р. звинуватила місцеві партійні та радянські органи у потуранні одноосібникам, що дозволяло індивідуальним господарствам ухилятися від виконання державних зобов'язань. Керівництво держави, як і під час попередніх колективізаторських кампаній, безапеляційно стверджувало, що нібито індивідуальник має незаконні переваги, а тому живе краще за колгоспника. Зокрема одноосібники використовували своїх коней «не для здійснення сільськогосподарських робіт у власному господарстві, а як засіб спекуляції та

наживи». Правління ж колгоспів наймало «одноосібників на роботу у колгоспах за більш високу платню, ніж виплати колгоспникам». За підрахунками Наркомату фінансів СРСР, неземлеробські прибутки одноосібних господарств від використання одного коня становили в УРСР 1936 р. 680 крб., 1937 – 700 крб. [4, 189]. Тому постанова зобов'язала республіканське та обласне партійно-радянське керівництво «суворо стежити за точним виконанням індивідуальними господарствами всіх державних зобов'язань з податків, зернопоставок, м'ясопоставок» і не допускати ухилення одноосібників від виконання «крізоманітних місцевих повинностей (дорожні роботи, вивезення лісу, обслуговування шкіл, лікарень) тощо» [4, 106].

Неповний облік і недостатнє оподаткування прибутків від використання коней для перевезень та на інших роботах, на думку влади, зумовили зростання кількості коней в індивідуальному секторі. До початку січня 1938 р. в УРСР поголів'я коней одноосібників зросло на 48,5%. Ці цифри виглядали, м'яко кажучи, непристойно за середнього зростання поголів'я коней в СРСР на 1,7%. У 43 районах Чернігівської області, «за період з 1 серпня 1937 до 1 січня 1938 рр. одноосібники придбали 938 коней», із них – 718 коней використовувалися винятково для перевезень і 167 коней – на лісоторфорозробках [4, 188].

Посилаючись на такі аргументи, Кремль поновив з 25 квітня 1938 р. державний податок на коней одноосібних господарств. Суми податку для селян України були явно не підйомними: 400 крб. за одного коня і 600 крб. за кожного наступного. Достатньо сказати, що у квітні – червні 1937 р. ринкова вартість коня в УСРР становила від 300 до 1300 крб. Таким чином, одноосібників позбавляли права вибору: без коня вони не могли виконувати сільськогосподарські роботи, а тому їм нічого не залишалося, як вступити до колгоспу, тим паче, урядова постанова стимулювала цей процес. Господарства, які вступили до колективних об'єднань до 1 липня 1938 р. і здали до них коней, звільняли від сплати податку [4, 107]. Новий наступ влади на одноосібників зумовив черговий приплив до колгоспів. Лише у Шпегівському районі до колективних об'єднань вступили 62, із 140 індивідуальних господарств [7, 95].

Продовження Кремлем антишкідницької операції у першій половині 1938 р. ще більше дестабілізувало соціально-економічну ситуацію в аграрному секторі. Під час збиральної кампанії 1938 р. становище з ремонтом та експлуатацією сільськогосподарської техніки стало критичним, загрожуючи повним зривом жнив. НКВС СРСР визнавав, що «майже в усіх краях та областях, де почалося збирання, парк комбайнів і тракторів не був повністю відремонтований». Поряд з цим, після перших днів жнив значну кількість відремонтованих комбайнів відправили на повторний ремонт через погану якість ремонту. Так, на Глинянській МТС Слободзейського району, із 7 комбайнів, на повторний ремонт спрямували 4 [4, 169]. Несправна техніка не лише погано працювала, але й ставала причиною численних пожеж. Приміром, 10 липня 1938 р., через несправність карбюратора комбайну виникла пожежа у колгоспі ім. Шевченка Великоянісольського району Сталінської області, під час якої згоріли 0,5 га пшениці. Лише протягом 10–11 липня 1938 р. подібні пожежі були зафіксовані у колгоспах «Осоавіахім» Сергівського району Ворошиловградської області та «За науку» Будоннівського району Сталінської області, внаслідок яких були знищені комбайн, 5 га пшениці і «солома на скошеній площі 6 га». Окрім цього, «парк комбайнів не був повністю забезпечений ні комбайнерами, ні штурвальними». Внаслідок дефіциту кадрів, «значна частина комбайнів працювала

лише в одну зміну». Через незадовільну роботу комбайнів деякі райони республіки перейшли до ручного збирання. Так, у Кам'янець-Подільській області, станом на 19 червня, комбайнами зібрали врожай лише з 6,1% площ, у той час як вручну – з 50 тис. га [4, 171].

Стан сільськогосподарської техніки позначався на темпах збиральної кампанії. Приміром, у Дніпропетровській області жнива мали закінчити до 21–23 липня, але на 1 серпня виконали лише 79% плану. Особливо відставали П'ятихатський район – 43,2% виконання, Котовський – 44,5%, Магдалинівський – 46,6%. Повільні жнива призводили до значних втрат сільськогосподарської продукції: у Миколаївській, Одеській, Сталінській і Дніпропетровській областях, де встановилася суха й спекотна погода, хліб перезрів та почав осипатися. У ряді колгоспів Покровського району Дніпропетровської області втрати зерна сягали 20% відсотків врожаю, у колгоспах ім. Сталіна, ім. Комінтерна, «Колос» П'ятихатського району – до 25%. У Старобешівському районі Сталінської області через несвочасне збирання, втрачено 50% озимої пшениці на площі 5 тис. га [7, 2].

Недоброякісний ремонт сільськогосподарської техніки вплинув не лише на перебіг жнив, але й на темпи молотби. Так, наприкінці серпня 1938 р. на Прилукській і Ліповецькій МТС, із 54 молотарок – працювали лише 37. В Ізюмському районі Харківської області, через затримку ремонту молотарок і двигунів, молотба хлібу почалася лише у 39 колгоспах, із 65 [4, 202].

Під час жнив 1938 р. знову виявилися проблеми, пов'язані зі зберіганням зерна, нібито вирішені владою шляхом тотальної чистки республіканського апарату Комітету заготівель та системи «Заготзерно». Між тим, репресувавши заготівельників, партійно-радянське керівництво держави не забезпечило будівництва нових елеваторів, а тому «для зсипки зерна нового врожаю не вистачало приміщень», і збіжжя зберігали на токах під відкритим небом. Приміром, у Носовецькому колгоспі Ситковецького району Вінницької області до бунту зсипали 1450 центнерів ячменю, який почав псуватися від дощу. 1938 р. у колгоспах Петро-Мар'їнського району Сталінської області під відкритим небом зберігали до 24 тис. пудів хлібу. На Деражнянському та Скибенецькому пунктах «Заготзерно», через перевантаження зерном, були зруйновані два склади [7, 90].

На заготівельні пункти привозили засмічене і заражене кліщем збіжжя. На Божедарівському елеваторі Дніпропетровської області за 4 дні зафіксували 30 випадків надходження зараженого кліщем зерна. Аналогічні випадки мали місце й у Мелітопольському, Веселовському та Бердянському районах, на Чуднівському, Андрушівському пунктах «Заготзерно» Житомирської області [5, 479]. За даними української контори «Заготзерно», станом на 1 вересня 1938 р. збіжжя, зараженого кліщем першого ступеня, нараховувалося 766381 т, другого ступеня – 48266 т, третього ступеня – 172 т [7, 97]. Для порівняння – 1 вересня 1937 р. зараженість збіжжя кліщем другого ступеня становила 81321 т [8, 214]. Поширенням кліща сприяло те, що на пунктах «Заготзерно» зберігалося заражене зерно минулорічного врожаю, яке не встигли очистити, зосередившись на покаранні шкідників. У липні 1938 р. на складах республіки залишалось 183619 т збіжжя, зараженого кліщем першого ступеня, і 77582 т – другого та третього. Приміром, саме так зіпсували зерно на Білоцерківському заготпункті Київської області [7, 99].

Іншою причиною поширення хлібних шкідників була відсутність кваліфікованих кадрів, які б могли контролювати якість зерна і здійснювати боротьбу з кліщем. У доповідній записці НКВС УРСР визнавалося, що

«апарат спеціалістів з якості обласних контор Заготзерно був дуже слабким». Так, на Золотоніському заготпункті Полтавської області 4400 т зерна заразили кліщем через неправильний аналіз, здійснений лабораторією пункту [7, 99].

Незадовільний перебіг збиральної кампанії НКВС СРСР пояснював не кадровими наслідками «великого терору», а неналежним оперативним керівництвом «з боку Наркомзему СРСР, республіканських, крайових і обласних земельних органів» та «активною діяльністю антирадянських шкідницьких елементів» [4, 170]. 15 липня 1938 р. М. Єжов направив на місця телеграму, в якій вимагав «негайно організувати всебічне агентурне та оперативне обслуговування збиральних робіт у колгоспах та радгоспах, поставивши за основне завдання своєчасне припинення і викриття діяльності ворожих елементів, які намагаються зірвати нормальний перебіг збирання хлібу». Місцеві органи НКВС повинні були не просто виявити «окремі недоліки жнив», але й забезпечити «своєчасне вжиття необхідних заходів через місцеві партійні та радянські органи для усунення основних недоліків збиральних робіт, виявлення конкретних винуватців, що зривають хлібозбиральні міроприємства, з негайним притягненням їх до відповідальності» [4, 171].

Виконуючи настанову М. Єжова, українські чекісти почали фабрикацію справ нових контрреволюційних організацій. Так, вже у липні 1938 р. «право-троцькістське підпілля» було виявлене «на ряді МТС Дніпропетровської області». «Заарештований директор Нижньосірогоської МТС... Линник зізнався, що він, будучи учасником антирадянської право-троцькістської організації, разом із завербованими ним до організації, помічником директора Аксельродом та механіками Кульчиєвським та Кисельовим, здійснював шкідницьку роботу в МТС і колгоспах. З метою зриву жнив, вони недоброякісно відремонтували комбайни та у такому стані відправили до колгоспів, де вони систематично простоювали» [5, 479]. За аналогічними звинуваченнями заарештували директорів Новозлатопільської МТС Гореліка, Новомиколаївської МТС Коршунова, Роздорівської МТС Гавриленка, заступника директора Чапаївської МТС Великобілозерського району Белентейчика [5, 503].

Органи НКВС продовжили виявляти та ліквідувати контрреволюційні угруповання, шкідницька діяльність яких, нібито, була спрямована на зрив сільгоспкампаній, і протягом 1939 р. Так, навесні 1939 р. знову були викриті антирадянські групи, які намагалися зірвати посівкампанію, «шляхом розкладу трудової дисципліни, псування тракторів та причіпного реманенту», поширення «нездорових настроїв серед колгоспників». Фігурантами цих справ у південних областях республіки досить часто виступали особи німецької національності, яких звинувачували не лише у шкідництві, але й у «фашистській агітації». Так, у Люксембурзькому районі Запорізької області націоналістичне німецьке угруповання було викрите у колгоспі ім. Стаханова. Його учасники – Оленберг, Бухміллер, Дель займалися фашистською агітацією і «по-шкідницьки ремонтували сільськогосподарський реманент, навмисно виснажували коней» [9, 94–95].

Отже, можна дійти висновку, що здійснена владою протягом 1937–1938 рр. антишкідницька чекістська операція, яка призвела до масштабної кадрової чистки заготівельної, тваринницької галузі, МТС, управлінського апарату колгоспів, сільрад, ще більше дестабілізувала ситуацію в аграрному секторі, загостривши існуючі кризові явища.

1. Васильєв В. Вплив «великого терору» 1937–1938 рр. на економічні процеси в УРСР // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-КГБ.

- 2004. – №1/2.
2. Данилов В.П. Введение. Советская деревня в 1938–1939 годах // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: Док. и мат.: В 5 т. – Т. 5: 1937–1939. – Кн. 2: 1938–1939. – М., 2006.
  3. Разгон В.Н. Репрессии против бывших «кулаков» в Алтайском крае в 1937–1938 гг. // Сталинизм в советской провинции: 1937–1938 гг. Массовая операция на основе приказа №00447/ Сост.: М. Юнге и др. – М., 2009.
  4. Трагедия советской деревни...
  5. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 16. – Оп. 31. – Спр. 62.
  6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 288. – Оп. 2. – Спр. 1.
  7. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 31. – Спр. 28.
  8. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 30. – Спр. 74.
  9. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 32. – Спр. 35.

Romanets N.R. The Consequences of «The Great terror» in the Ukrainian village (the 1937th – 1938th). The article is devoted to the investigation of the impact of «The Great terror» on the socio-economic process in the Ukrainian village.
Key words: sabotage, repressions, policy, NKVD, «Great terror».

Л. А. Ковальська

ПАРТИЗАНСЬКИЙ РІЗНОВИД ВІЙСЬКОВОГО МИСТЕЦТВА В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Висвітлено проблеми партизанського різновиду ведення бойових дій на основі формування військової стратегії в СРСР. Проведено аналіз успішності радянського Руху Опору на різних етапах Великої Вітчизняної війни у розмаїтті джерелознавчих аспектів. Розглянуті завдання поставлені їм радянською владою.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, партизанський та підпільний рух, віськове мистецтво, радянська влада.

Діяльності радянського Руху Опору у роки Великої Вітчизняної війни присвячено багато уваги дослідниками у минулому і сьогодні. В історіографічній науці радянський Рух Опору років війни (у радянській історіографії Рух Опору узагальнюється словом партизанство) розглядався як всенародна боротьба радянських громадян, що не підкорилися німецьким окупантам. Найбільш інформаційною джерельною базою з історії радянського партизанського військового мистецтва є мемуарна та наукова література, створена учасниками партизанських загонів, що суттєво доповнює документальні матеріали. Метою статті є висвітлення проблем формування та відхилення партизанської військової доктрини СРСР напередодні, а згодом – втілення її елементів у розвиток партизансько-підпільного руху в роки Великої Вітчизняної війни.

Формулюванню партизанства як соціального явища присвятили свої роздуми представники-учасники партизанських рухів, відмінні за етнічним та соціальним представництвом, метою та характером. Проблема розвитку партизанського військового мистецтва приділяли увагу Д. Давидов, В. Ленін, М. Дробов, Е. Че Гевара, І. Старінов, Г. Гудеріан, Ч. Діксон, Дж. Фуллер [1–9] та ін.

У військовій теорії класичним є визначення поняття «партизанська війна», сформульоване на початку ХІХ ст. представником російських партизан років Вітчизняної війни 1812 р. Д. Давидовим: «Партизанська війна складається ні з дрібних, ні з першорядних завдань, оскільки містить завдання не лише зі знищення декількох складів, виступів населення чи нанесення прямих ударів ворогу. Вона поєднує всю сукупність шляхів від тилу ворожої армії до території, на якій відбувається забезпечення її військ провіантом та зброєю, через що й унеможливується рух ресурсів для існування» [1, 292].

Теоретичне обґрунтування партизанських бойових дій отримало поширення у науковій та військово-історичній літературі. 1858 р. опубліковано працю генерал-майора Н. Голіцина «Про партизанські дії у великих розмірах, приведених до правильної системи та застосованих у дії армій загалом і російській зокрема», де викладено питання стратегії партизанської війни та захисту тилу від партизанських дій супротивника. Питання партизанської війни знайшли відображення також у теоретичних працях західних військових дослідників К. Клаузевіца та Г. Жоміні. 1884 р. видано працю В. Клембовського «Партизанські дії», яка отримала популярність під час Громадянської війни у Росії на початку ХХ ст.

Трактуючи партизанство як реалізацію соціально-політичного протесту населення, В. Ленін говорив: «Партизанські виступи не помста, а повноцінні військові дії. Вони мало схожі на авантюру, як напади на тили ворожої армії під час затишшя на головному полі битви. Партизанські дії бойових груп... безсумнівно пов'язані з настроєм мас. Партизанські дії бойових груп звичайно готують бойових керівників мас. Партизанські дії бойових груп не лише не є результатом зневіри у повстанні або неможливості повстання, а, навпаки, є необхідною складовою повстання» [2, 181].

Інший радянський теоретик військової партизанської тактики М. Дробов вважає, що «малу війну можна... визначити як імпровізовані активні дії невеликих загонів, організованих населенням, армією, урядом або партією у своєрідному для кожного випадку типу для нанесення своєю супротивникові безпосередніх матеріальних чи інших втрат всіма доступними їм засобами» [3, 43]. У радянській період, крім згаданих, вийшли друком праці П. Каратигіна «Партизанство», багато праць І. Старінова та інших дослідників-учасників [4]. Партизанський різновид військової діяльності характеризує з позицій соціальної революції Е. Че Гевара: «Партизанська боротьба – це боротьба мас, народна боротьба. Партизанський загін як озброєне ядро, є бойовим авангардом народу, його головною силою є те, що він спирається на населення» [5].

Оцінку ведення партизанської війни в тилу німецьких військ під час Другої світової війни знаходимо у інших авторів: «Історія воєн не знає жодного прикладу, коли партизанський рух відіграв би таку роль, яку він зіграв в останній світовій війні, – зазначав генерал гітлерівської армії Л. Рендуліч. – За своїми розмірами він став зовсім новим у військовому мистецтві. Зі значного впливу на фронтові дії військ, на проблеми постачання, роботу тилу і управління в окупованих районах, він став частиною поняття тотальної війни» [6, 135]. Натомість Г. Гудеріан стверджував, що «у міру того, як війна набувала зтяжкого характеру, а бої на фронті ставали все більш наполегливими, партизанська війна стала важливим фактором, який суттєво впливав на моральний дух фронтових солдатів» [7]. Подібних позицій дотримуються англійські дослідники Ч. Діксон і О. Гейльбрун: «Втрати, нанесені німецькій армії партизанською війною, не можна визначити тільки кількістю вбитих і пораних, кількістю знищених зброї і складів. До цього слід додати втрату німецькою армією боєздатності та ударної сили, значення якої важко визначити в цифрах» [8, 25]. Ще яскравіше висловлюється Дж. Фуллер: «У Росії партизани, число яких постійно зростало, вселяли жах у серця німецьких солдатів, у нескінченному потоці інформації. На величезних просторах, через які проходили комунікації, партизанські загопи відігравали таку ж роль, як і підводні човни в Атлантичному океані» [9, 332].